Szelényi Iván

Klímaváltozás, tudomány és politika*

Antal Z. László *Éghajlatváltozás és szociológia* című könyvében 2000 és 2019 között publikált tizenegy tanulmányát gyűjtötte össze. Húsz év munkásságáról számol be a klímaváltozás társadalmi okaival és következményeivel foglalkozó témakörben, amely ugyan 2000-ben már nem volt ismeretlen – hiszen a Római Klub már 1971-ben nagy hatású jelentést állított össze, ennek felújított kiadásai 2004-ben, majd 2012-ben újra megjelentek –, de még távolról sem kapott akkora társadalmi és különösen politikai figyelmet, mint napjainkban. Mondhatjuk, Antal a saját kora előtt járt. A 2020-as amerikai elnökválasztás egyik fontos programja az amerikai kongresszus új baloldali üdvöskéje, Alexandria Ocasio-Cortez által megfogalmazott – de most már Bernie Sanders által szintén támogatott, újabban pedig az Európai Unió által is átvett – Green New Deal program hozza lelkesedésbe a fiatalok tíz- vagy talán százmillióit. (Gondoljunk csak a Nobel-díjra jelölt, mindössze 17 éves Greta Thunberg rendkívüli népszerűségére.) Amikor a Zöldpárt Németország második legnagyobb politikai tényezőjévé vált (és Magyarországon az LMP Zöldekre változtatta a nevét), ennél időszerűbb könyvet el sem lehet képzelni.

A könyv tartalmát a szerző négy témakörbe csoportosította. Az elsőbe azok az írások kerültek, melyek a környezetszociológia szerepét tárgyalják a környezetkutatásban és a környezetvédelemben, a második a társadalommal és a környezettel foglalkozó munkák interdiszciplináris jellegét taglalja, a harmadik az egészség és a klímaváltozás kapcsolatával foglalkozik, míg az utolsó, negyedik a klímatudatos közösségek értékrendszerét vizsgálja. A különböző időpontokban megjelent tanulmányokban természetesen ismétlődnek a témák, recenzensként inkább témáról témára haladok, s nem fejezetenként írok a könyvről. Először kiemelem a könyv újításait és érdemeit, s azután következnek a megjegyzéseim, amelyeket olykor kritikai kommentárok zárnak.

A környezetszociológia feladatai és jelentősége. Már csak a mundér becsülete is megkívánja, hogy a szerző hangsúlyozza a szociológia fontosságát a klímaváltozás tanulmányozásában. Mint azt Antal többször is említi, az emberek többet tudnak a klímaváltozásról, mint amennyit hajlandók tenni ez ügyben. Ráadásul a klímaváltozás kérdése a politikai viták középpontjába került. Az inkább baloldali vagy liberális gondolkodók hajlamosak klímaválságról beszélni, míg a jobboldal, különösen az etno-nacionalista (szélső)jobb (az AfD Németországban, Donald Trump az USA-ban és több Fidesz-politikus Magyarországon) inkább

* Megjegyzések Antal Z. László *Éghajlatváltozás és szociológia* című könyvéhez. Budapest, 2019, Argumentum Kiadó.

a környezetvédőket teszi felelőssé a válságért. Mindkét retorika jó módszer a szavazatok megszerzésére. Akik hisznek a klímakatasztrófában, hajlamosabbak több adót fizetni s nagyobb állami beavatkozást elfogadni a katasztrófa elkerülése végett. A politikai spektrum másik oldalán szavazatnyerő az az érv, hogy nem ember okozza a katasztrófát, a környezetvédők csak megadóztatják a benzineteket, s nehezebbé teszik az életeteket, de elérni semmit nem tudnak. Egy jeles jobboldali magyar történész mondta nemrég: nem érti, mi a klímakatasztrófa. Azt kérdezte: a környezetvédők be akarják tiltani az időjárást? Mit mondjak: szellemes.

Annyi bizonyos, hogy ilyen körülmények között a társadalomtudományoknak s különösen a szociológiának nagy szerepe van abban, hogy eljuttassa a szavazópolgárokhoz az objektív tudományos ismereteket, s ők informáltan dönthessenek arról, mennyi és milyen környezetvédelmi intézkedésre akarják az adójukat költeni. Vagyis fontos és jó lenne, ha a környezettel foglalkozó természettudósok is több szociológiát tudnának. *A szociológia hármas válsága* című dolgozat szerzőjeként csak örülhetek annak, hogy a szociológia ily módon vissza tudja szerezni magának a politikai misszióban betöltött rangját, ami lelkes és okos fiatalokat vonz a szakmába. Ha Greta Thunberg egyetemen folytatja a tanulmányait, van esély arra, hogy a szociológiát vagy a politikatudományt választja főszakjának, s végül nem matematikus vagy informatikus lesz belőle.

A szerző ennél valamivel ambiciózusabb: azt gondolja, a szociológia hozzájárulhat annak megértéséhez, hogy melyek a klímaváltozás okai, s mi lehet a megoldás (az okok ismerete nélkül erről se tudunk semmit mondani). Ebben szkeptikus vagyok. Antal idézi a Bret Hart-modellt, amely szerint a Föld ökológiai rendszerének tizenhat meghatározója van, s abból csupán egy a társadalmi. Aki azt hiszi, hogy a társadalomnak nincs szerepe a klímaváltozásban, nyilván fundamentalista őrült, de társadalomtudósokként azt, hogy a tizenhat tényező közül melyik menynyire fontos, meg nem mondhatjuk (nem a mi dolgunk), ezért arról sincs sok mondanivalónk, tehetünk-e valamit, s ha igen, mit. Felelőtlenség volna megoldási programot adni egy olyan problémára, amelynek az okait pontosan nem ismerjük.

Globális kihívások, globális válaszok. A bölcs szerző a lokális közösségi válaszokra hoz fel fontos példákat (klímabarát közösségek). Egyetértek vele, amikor példaként a vízgazdálkodást említi. E kérdésben nagy eredményeket ért el a társadalmi környezetvédelem. Patakokat, tavakat, de még nagy folyókat is meg lehet tisztítani a szennytől, erre több jó példa van, s ez nem jelentéktelen. A háztartási és ipari szemetet is lehet észszerűbben és észszerűtlenebbül kezelni. Még az ózonréteg sérüléseit is lehet jó helyi politikával mérsékelni. Bravó, rajta. (Bár még e tekintetben is kérdés az időbeni perspektíva: rövidebb távon az atomenergia „tiszta”, de hosszabb távon a hulladék tárolása iszonyatos károkat fog okozni… igaz, akkor mi már nem élünk.)

A nagy kihívások, amelyekkel az emberiség a 21. században szembenéz, globálisak, s ezekre – nem állítom, hogy van megoldás – csak

globális megoldások vázolhatók. Itt két ilyen – egymással összefüggő – kihívásra utalnék, az egyik a klíma, a másik a demográfia.

Vannak helyi problémák, amelyekre van helyi – s mozgalmi – megoldás. De mit tehetünk az Északi- és a Déli-sark olvadásával, a tengerszint emelkedésével és a tengerek vizének melegedésével, a súlyosbodó viharokkal, erdőtüzekkel? Nehéz megválaszolni, de abban biztos vagyok, hogy nem a társadalomtudósok fogják megválaszolni. Már csak azért sem, mert a kihívások globálisak, s azokra csakis globális válasz adható. Erre egyébként jó példa a társadalomtudományok kompetenciájához közelebb álló s a 21. században annyira súlyos demográfiai válság. A világrendszer központjában a népesség csökken és öregszik, közben egyre csökken az öregedő népesség nyugdíját fedező aktív népesség száma, aránya. A világrendszer perifériáján, ahol a népesség nagyobb része él, és a gazdasági fejlettség alacsonyabb, sok területen (főként Afrikában, Dél-Ázsiában és Latin-Amerikában is) demográfiai robbanás tapasztalható. Ennek következtében az emberiség történetének egyik legnagyobb területi népességátrendeződése zajlik. Ennek egyébként fontos összetevője az ökológiai válság. A tengerszint emelkedése hajléktalanná tesz tíz- vagy százmilliókat olyan országokban, mint Banglades (vagy az idővel lakhatatlanná váló csendes-óceáni szigetek). Másutt, például Afrikában, a sivatagosodás (s ebből következően az élelmiszertermelés zsugorodása) miatt millió k indulnak az emberi megélhetés irányába (őket csúfolják „gazdasági bevándorlóknak", akik még a háborúk elől menekülőknél is megvetendőbbek). A vélt vagy valós etnikai, vallási, kulturális, nyelvi homogenitásukra és szuverenitásukra hivatkozó nemzetállamoknak nincs válaszuk. Emelhetnek falakat, építhetnek kerítéseket, tehetnek gesztusokat azzal, hogy a papírt és azt üveget külön gyűjtik (önmagában dicsérendő cselekedet), de a multilaterális, a világrendszer egészére kiterjedő megállapodásokat a „nemzetek" közötti bilaterális alkuk nem helyettesíthetik. A trumpi politika csak a harmadik világháború előkészítésére jó, de nem a globális ökológiai vagy demográfiai válság kezelésének hatékony eszköze. Fogalmam sincs arról, hogy mi a „megoldás", ha ugyan van olyan. De abban biztos vagyok, hogy az nem az etno-nacionalista, szuverenista bilateralizmus. Ha megoldásban reménykedhetünk, az csak a világ elkerülhetetlen globalizációjának megfelelő politikai globalizációtól várható. Erről persze könnyebb beszélni, mint valamit tenni. Európai Egyesült Államok? Igen, egy lépés lehetne a helyes irányba, de a globális kihívásokra az sem elég Kína, India, Afrika és az USA nélkül. Az EU vagy az ENSZ persze csak sóhivatalok. Ami aggasztó, hogy a világ nem a globális politikai integráció felé halad, éppen ellenkezőleg, az apró nemzetállamok, Luxemburg, Írország, Magyarország szuverenista kompetíciója felé menetel.

Interdiszciplináris, transzdiszciplináris megközelítés. A tanulmányok fontos megállapítása, hogy a klímaváltozás kihívásaira csak interdiszciplináris, transzdiszciplináris választ lehet adni. Ezzel egyet-

értek, és módosítanám a kötet szociológiacentrikus fejezeteit. A szociológia mai helyzetét és jövőbeni perspektíváit tekintve a szerzőnél jóval szkeptikusabb vagyok. Azt hiszem, a társadalomtudományoknak akkor van jövőjük, ha megtanulnak együttműködni és gondolkodni a természettudományokkal. Nem véletlen, hogy a közgazdaságtudományban például a legígéretesebb új területek közé tartozik a neurogazdaságtan, hiszen a pszichológia is menekül az analízistől, s a pszichológia tanszékek gyakran éppenséggel a természettudományi karokon működnek.

Antal. Z. László: Éghajlatváltozás és szociológia. Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum, 2019, Budapest. 2320 forint.

Ez különösen áll a környezetkutatásra. A szerzőnek igaza van abban, hogy jót tenne a környezettel foglalkozó természettudósoknak, ha tanulnának szociológiát, de legalább ennyire fontos, hogy a környezetvédelem iránt érdeklődő társadalomtudósoknak is legyen természettudományi tudásuk. Olyan interdiszciplináris, transz-diszciplináris PhD-programokra lenne szükség, amelyek átlépik a hagyományos diszciplínák határait. Tudományágunk helyzetét látva nehéz megfogalmazni, mivel is tudnánk ehhez hozzájárulni. Sajnos túl sok időt töltöttünk az „antipozitivista" álláspont hangsúlyozásával: miért nem szabad másolnunk a természettudományok gondolkodását a társadalom elemzésében? Ebben volt valami igazság – a társadalmi aktoroknak a természeti tárgyakról eltérően van akaratuk. Ez természetesen igaz, de veszélyes, ha a természeti törvények alulbecsüléséhez és módszertani hanyagsághoz vezet.

A társadalomtudományokon belül különösen veszélyesnek tartom a közgazdaságtan és a szociológia szembeállítását. Andorka Rudolf „homo oeconomicus" kritikája szellemes volt, s ő, mint korának eminensen „pozitivista társadalomtudósa", még meg is engedhette magának, de a korai halálát követő két évtized alatt éppenséggel azt láthattuk, hogy a közgazdászok fegyelmezettebb módszertani ismereteik miatt mintegy átvették az úttörő szerepet olyan problémák vizsgálatában, amelyeket hagyományosan a szociológia tartott saját területének. Mondjuk, a társadalmi egyenlőtlenségek kérdésével kapcsolatban érdekesebb könyveket olvashatok Pikettytől, Stiglitztől, Krugmantól vagy Kornaitól, mint szociológusoktól. Az is riasztóan leegyszerűsítő, hogy a közgazdaságtanban a homo oeconomicus, a szűkös gazdasági önérdeket követő ember az emberfelfogás központja. Tény, hogy az úgynevezett neoklasszikus közgazdaságtanban volt erre – valamint a jelenségek túlzottan leegyszerűsítő matematikai megfogalmazására is – tendencia. Erről szó sem volt a klasszikus közgazdaságtanban, Adam Smith emberfelfogása távolról sem egy leegyszerűsítő gazdasági érdeke-

it szűkösen követő ember képe. Smith első könyve a „morál filozófiája" volt, s abban az önérdek éppenséggel azt jelentette, hogy az ego érdeke az alter szimpátiájának elnyerése, az én érdekem, hogy az érdekemet te is a saját érdekednek gondold. A jó közgazdaságtan a kompromisszumok tudománya, miként a jó szociológia a megkerülhetetlen társadalmi (és természeti) tényekről számol be. A kettő a „politikai gazdaságtanban" találkozik (amit ma sokszor tévesen a marxizmussal azonosítanak, holott Marx nem politikai gazdaságtant művelt, hanem annak kritikájára törekedett). Óriási hiba lenne a szociológia „projekt"-et mintegy a gazdaságtudománnyal szemben álló ágazatként felfogni. Amikor 1963-ban létrejött az MTA szociológiai kutatócsoportja, akkor Lukács György – aki túl sok közgazdaságtant nem tudott – a kutatócsoporthoz csatlakozó tanítványait – akik aztán semmi közgazdaságtant nem tudtak – arra intette, nehogy elfeledkezzenek a gazdaság fontosságáról a társadalmi folyamatokban. Jó tanács volt, Heller Ágnes egyik legfontosabb könyve a szocializmus kritikai politikai gazdaságtana volt.

A társadalom és környezete. A könyv egyik fontos, talán legfontosabb tétele, hogy a társadalmat mindig a környezetével interakcióban kell látni. Bár az éppen elmondottak miatt a homo oeconomicus és a homo oecologicus szembeállítását túlságosan leegyszerűsítőnek találom, hiszen a jó társadalomtudomány magva – legyen az szociológia, politológia vagy közgazdaságtan – a társadalom szervezeti formáinak, a népességnek és a fizikai környezetnek a rendszerszerű felfogásán alapul.

Otis Dudley Duncan, akit korának egyik legjelentősebb szociológusának gondolok, ezt nevezte ökoszisztémának. Az ökoszisztéma három alkotóeleme: a természeti környezet, a népesség és a társadalmi szervezet. E gondolat korai megfogalmazását megtalálhatjuk már a nagy arab társadalomtudósnál, Ibn Khaldunnál (1332–1405), majd Montesquieu-nél, illetve Durkheimnél. Ibn Khalduntól Durkheimig az volt az alapgondolat, hogy egy társadalom jogrendjét csak úgy tudjuk megérteni, ha figyelembe vesszük a fizikai környezetét. Duncan demográfusként különös figyelmet fordított a népességre. X fizikai környezetben, Y társadalmi szervezet mellett Z népesség tud megélni. Ezzel jól konceptualizálható a mai klímaválságunk. Z+n népesség visszafordíthatatlan károkat okozhat X környezetben, hacsak Y társadalmi szerkezet nem adaptálódik az új körülményekhez, s nem hoz létre új egyensúlyt. Baloldali forradalmi barátaink arra gondolnak, természetesen fel kell számolni a globális kapitalizmus rendszerét, konzervatív barátaink pedig népességnövekedési korlátozásokat tartanának inkább megoldásnak. Ez persze politikai kérdés, nincs rá világos tudományos válasz. Annyi világos, hogy ma az X, Y, Z egyensúlyának felbomlását látjuk. X adott (ráadásul tudjuk, hogy állapota nemcsak Y-tól és Z-től függ), de a kérdés az, hogy milyen Y, illetve Z tud közel kerülni valamiféle egyensúlyhoz.

Túl sokat várnánk ettől a könyvtől, ha azt várnánk tőle, hogy erre a problémára is megoldást adjon, de ahhoz, hogy ezekről a kérdésekről elgondolkodjunk, jó kiindulópont.